

Η ΣΤΑΣΗ ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ

ΤΟΥ κ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
Έπ. Καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ανάπτυξη του προσώπου και η Ψυχολογία

Στο προηγούμενο τεύχος αρχίσαμε μία μικρή «ξεγνάγηση» στον φιλόξενο χώρο της «φιλοξενίας». Δώσαμε στοιχεία, που η πρακτική τους από μέρους ποιμένων και λαϊκών μπορεί να στοιχειοθετήσει και να νοηματοδοτήσει το «καλωσόρισμα» που απευθύνουμε σ' έναν ξένο, όταν τον υποδεχόμαστε στον τόπο μας ή στο σπίτι μας.

Αυτή την «συναγωγή» του ξένου (βλ. Ματθαίου κε' 35), την υποδοχή του άλλου, σύγχρονα ρεύματα της Ψυχολογίας, της Ψυχοθεραπείας και της Συμβουλευτικής, την προβάλλουν ως την κατ' εξοχήν στάση ζωής που μπορεί να διευκολύνει την ανάπτυξη του ανθρωπίνου προσώπου και τις μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις. Η οδμανιστική ψυχολογία, με κύριο εκπρόσωπό της τον Κάρλ Ρότζερς (Carl Rogers) προτείνει τη σ τ ά σ η υ π ο δ ο χ ή ς σ ά ν ό ρ ο ά π α ρ αί τ η τ ο γ ι ά τ η ν ανάπτυξη του ανθρώπου, όταν εισέρχεται σε σχέση με τους άλλους².

Ο άνθρωπος είναι, όπως γνωρίζουμε όλοι, πολύ καλά, «δύο εν σχέσει», και στο μέτρο που εισέρχεται σε σχέση με τον εαυτό του και τους άλλους αναπτύσσεται και αναπτύσσει τις δυνάμεις του. Η σχέση όμως με τον άλλο ή με τους άλλους μπορεί να παίξει και άρνητικό ρόλο αναστέλλοντας, ανακόπτοντας αυτήν την ανάπτυξη ή θετικό ρόλο προωθώντας την πιο μπροστά. Είναι, λοιπόν, φυσικό, ή επιστήμη της ψυχολογίας που ενδιαφέρεται για τον άνθρωπο και τη συμπεριφορά του να αναζητεί ανάλογους τρόπους και στάσεις ζωής. Στάσεις ζωής που είναι δυνατό να βοηθήσουν όχι μόνο στη στενή ψυχοθεραπευτική ή συμβουλευτική σχέση, αλλά γενικότερα σε όλο το φάσμα της καθημερινής ζωής.

Η στάση υποδοχής

Μετά από μακρά αναζήτηση και εφαρμογές, η οδμανιστική κυρίως Ψυχολογία κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι η στάση της «υποδοχής» με τις επί μέρους στάσεις της «κατανόησης», της «ανεκτικότητας», του «σεβασμού» και της «παραδοχής» μπορεί να εγγυηθεί την άνοξη του ανθρωπίνου προσώπου. Αυτές οι τέσσερις στάσεις θεωρούνται ως βασικές και θεμελιώδεις, προδιαθέτουν σε μία συμπεριφορά, ευνουών τις διαθρόνινες σχέσεις και δημιουργούν το κατάλληλο εκείνο κλίμα και την ανάλογη ατμόσφαιρα που είναι απαραίτητα για την επί-

τευξη κοινωνίας και επικοινωνίας, ιδιαίτερα κατά τη συμβουλευτική σχέση μεταξύ συμβούλου και συμβουλευόμενου. Αξίζει, λοιπόν, να τις δούμε από πιο κοντά.

1. Στάση κατανόησης.

Η κατανόηση αυτή πρέπει να νοηθεί οδμανιστικά υπό τη γνωστική της έννοια και αναφέρεται στην αντίληψη του νοήματος των λόγων ή και λοιπών εκφραστικών μέσων που κάνει χρήση ο άλλος. Συνίσταται, δηλαδή, σε μία δρθή αντίληψη του υποκειμενικού κόσμου του άλλου, που περιλαμβάνει το πλαίσιο αναφοράς του μαζί με τις προσωπικές αξίες που συνάπτονται σ' αυτό. Έπ' αυτή την έννοια, κατανοώ τον άλλο σά να ήμουν ο άλλος, χωρίς να μου διαφεύγει, ότι πρόκειται για μία ανάλογη περίπτωση (ως ξάν).

Η «εμπάθητική» αυτή ικανότητά μου και κατανόηση ή «εμπάθεια», όπως την αποκαλούν, συνεπάγεται, ότι αισθάνομαι τον πόνο ή την εϋχαρίστηση του άλλου όπως ακριβώς τον αισθάνεται εκείνος, και αντιλαμβάνομαι την κατάσταση, όπως αυτός την αντιλαμβάνεται, έξηγώ, δηλαδή, τα αισθήματά του και τις αντιλήψεις του όπως αυτός τις έξηγει, χωρίς άλλωστε να λησμονώ, ότι πρόκειται για εμπειρίες και αντιλήψεις ενός άλλου ατόμου. Έάν το λησμονώ, τότε αντί της κατανόησης πραγματοποιείται ταύτιση. Η κατανόηση, όμως, υποθέτει την τήρηση μιας αποστάσεως.

2. Στάση ανοχής ή ανεκτικότητας άνευ όρων

Με τη στάση μας αυτή επιτρέπουμε στον άλλο να αναφερθεί σε φαινόμενα της έσωτερικής εμπειρίας του. Συνίσταται δε στο ότι τ ο ά τ ο μ ο αισθάνεται έ λ ε ύ θ ε ρ ο να αναγνωρίσει και να έπεξεργασθεί τις εμπειρίες του και τα προσωπικά του αισθήματα όπως αυτό τα αντιλαμβάνεται. Υποθέτει, δηλαδή, ή στάση αυτή, ότι το άτομο δεν είναι υποχρεωμένο να άρνηθεί ή να παραμορφώσει τις έσωτερες γνώμες και στάσεις του για να διατηρήσει τη συμπάθεια ή την εκτίμηση προσώπων σημαντικών γι' αυτό.

Η έλευθερία αυτή υφίσταται, όταν το άτομο αντιλαμβάνεται ότι του είναι επιτρεπτό να εκφράσει, τουλάχιστον με το λόγο, την εμπειρία του, τις σκέψεις του, συγκινήσεις και επιθυμίες, όπως ακριβώς τις αισθάνεται και ανεξάρτητα από το κατά πόσο συμφωνούσιν προς τους

κοινωνικούς και ήθικούς κανόνες, οι οποίοι επικρατούν στο περιβάλλον του.

3. Στάση σεβασμού

Πρόκειται για σεβασμό του άλλου άνευ όρων. Ο σεβασμός αυτός δεν οφείλεται σε ένα προτέρημα, αξίωμα ή ιδιαίτερη αρμοδιότητα, που έχει τυχόν αποκτήσει κατά τη διάρκεια του βίου του, ή σε ένα ιδιαίτερο προσόν, όπως ειλικρίνεια, θάρρος, συνεργατικότητα, ευφυΐα, πλαστικότητα του χαρακτήρα του, που έχει τυχόν επιδείξει κατά τη διάρκεια της σχέσεως.

Πρόκειται για ένα σεβασμό *δωρεάν*. Ο άλλος δεν είναι υποχρεωμένος να πράξει κάτι για να είναι άξιος αυτού του σεβασμού. Σε τελευταία ανάλυση ο σεβασμός αυτός θεμελιώνεται στο γεγονός της *μοναδικότητας* του άλλου. Ως εκ τούτου δεν υπάρχουν περιθώρια συγκρίσεως, κρίσεως και κατακρίσεως. Ο άλλος είναι *μοναδικός*³.

4. Στάση παραδοχής

Η τελευταία αυτή στάση αναφέρεται στην παραδοχή του άλλου στο σύνολό του, όπως αυτός υπάρχει: *έδω και τώρα*. Δεν παραδέχομαι κάτι το άφηρημένο, όπως, για παράδειγμα, τον άλλο ως ανθρώπινο *δν* γενικά ή ως δύναμη *δν*, αλλά την συγκεκριμένη ύπαρξή του στην καθολικότητά της, *α* δυναμικό σύστημα στάσεων και αναγκών στον προσανατολισμό του παρόντος. Δεν παραδέχομαι δηλαδή τον άλλο λόγω «προτέρου έντιμου βίου». Η όλη του συμπεριφορά, *θέβαια*, καθίσταται ψυχολογικά και *δχι* *κατ' ανάγκη* και ήθικα παραδεκτή.

Όλες αυτές οι επί μέρους στάσεις συγκροτούν και οικδομοούν τη *στάση* της *υποδοχής* που τις συνοφίξει και τις συμπεριλαμβάνει. Η στάση αυτή, μπορούμε να ισχυρισθούμε, *δτι* είναι η μόνη ανταξία του ανθρώπου *στάση* και η *μοναδική* απάντηση στα συνηθισμένα παράπονα του σημερινού ανθρώπου και ιδιαίτερα των νέων, που κατηγορούν τον κόσμο των μεγαλύτερων για έλλειψη κατανοήσεως, ανεκτικότητας, σεβασμού και παραδοχής.

Η αποδοχή της στην ποιμαντική πράξη

Είναι πάντως αλήθεια, *δτι* τις τελευταίες δεκαετίες έχουν καταβληθεί προσπάθειες ώστε οι στάσεις αυτές, με τις θετικές επιπτώσεις τους στις διαπροσωπικές σχέσεις, να γίνουν αποδεκτές από μέρους των *έκκλησιαστικών* υπευθύνων και να τύχουν εφαρμογής στο ποιμαντικό έργο της *Έκκλησίας*. Σύμφωνα μάλιστα με μία διαδεδομένη άποψη, είναι δυνατό, οι στάσεις αυτές να βοηθήσουν στην παιδαγωγική - ποιμαντική σχέση είτε μεταξύ ποιμένων, χριστιανών παιδαγωγών και ποιμανομένων, μαθητών κ.λπ., *αλλά* και των ποιμένων και ποιμανομένων μεταξύ τους. Άρχει, *θέβαια*, να έχει εξασφαλισθεί ή κατάρτιση υπό *έποπτεία* και ή *εξάσκηση* των υπευθύνων στις ανωτέρω στάσεις, αφού θα έχει ασφαλώς πρώτα θεμελιωθεί ή «*νομιμότητα*» από *ορθόδοξη* χριστιανική άποψη της χρησιμοποίησεως και εφαρμογής των στάσεων αυτών στο έργο της *διαπομπάνσεως*⁴.

1. Προσέγγιση με βάση τη στάση αγάπης

Το τελευταίο αυτό είναι δυνατό να επιτευχθεί εάν θελήσουμε να προσεγγίσουμε τη στάση υποδοχής με τη *στάση* *αγάπης* έτσι όπως διαφαίνεται και αναδεικνύεται από τη μακραίωνα Παράδοση της *Έκκλησίας* ως ή *μοναδική* στάση που βοηθάει στην ανάπτυξη του *άνθρωπινου* προσώπου⁵.

Μία τέτοια *αγάπη*, όπως κυρίως μάς αποκαλύπτεται μέσα στην *Άγία Γραφή* δεν είναι κάτι το *άσαφές* και το *άφηρημένο*. Προσφέρεται στην παρατήρηση και την θέα μας *σάν* κάτι το συγκεκριμένο και το *σαφές* με τις συγκεκριμένες πράξεις του Θεού στην ιστορία, τις οποίες ο *Ίδιος* χαρακτηρίζει ως *πράξεις* *αγάπης*. Η ουσία δηλαδή του Θεού ως *αγάπης* φανερώνεται και στην *αγαπητική* του διάθεση και στις *πράξεις* *αγάπης*. Το αυτό ισχύει και για την *αγάπη* των ανθρώπων. Αναγνωρίζεται και ως *διάθεση* και ως *πράξη*.

Η *αγάπη* ενεργείται και τις *ενέργειές* της τις γνωρίζουμε κατά τρόπο *έμπειρικό*. Έτσι ώστε να μπορούμε να δώσουμε έναν *δρ* : *σ* μ *δ* *έμπειρικό* - *ενεργητικό* αυτός της *αγάπης*, που να περικλείει *θεατικές* και *θεμελιώδεις* *δψεις* (*δείκτες*), οι οποίες να μπορούν να υλοποιηθούν στην καθημερινή πρακτική των *διανθρωπίνων* σχέσεων. Ένα τέτοιο *δρισμό* *αγάπης* *τολμούμε* να ισχυρισθούμε *δτι* τον προσφέρει ο *δμιος* της *αγάπης* του *Αποστόλου* Παύλου, στην *Α'* προς *Κορινθίους* *Έπιστολή*, κεφάλαια *ιβ'* 31 έως *ιδ'* 1, ιδιαίτερα μάλιστα στο κεφάλαιο *ιγ'* *στίχοι* 4 έως 8.

2. Όρισμός και ανάλυση της στάσεως αγάπης

Αν θελήσουμε τώρα να αναλύσουμε προσεκτικά τον *δρισμό* αυτό θα διαπιστώσουμε *γνωρίσματα* (*δείκτες*) της *αγάπης*, που είναι δυνατό να αναχθούν σε *δμάδες* και κατηγορίες που διακρίνονται ή μία από την άλλη. Διαφοροποιούνται, δηλαδή, σε επί μέρους στάσεις *αγάπης*, που κάθε μία τους μάς προσανατολίζει προς συγκεκριμένη και διαφορετική αντιμετώπιση του άλλου *άτόμου*, όπως για παράδειγμα:

α) Με *μετάθεσή* μας στη θέση του για να συγχαιρούμε με την πρόοδο ή να μη χαίρομαστε με την *άδικία* που γίνεται εις βάρος *αγαπημένων* προσώπων.

β) Με την *ανάδειξη* και την *προβολή* του σε μία *έτεροκεντρική* κατεύθυνση από μέρους μας, κατά την οποία συγκεντρώνουμε την *προσοχή* μας *σ'* αυτόν και *επιζητούμε* το καλό του. Έφόσον ή *προσοχή* μας είναι *στραμμένη* προς τον άλλο και την *προβολή* του δεν υφίστανται *περιθώρια* *επάρεσης* και *επιδείξεως* *άνωτερότητας*, *ζήλειας* ή *φθόνου*.

γ) Με την *αποδοχή* του άλλου στην *έλλειμματική* και *υπολειπόμενη* διάσταση της συμπεριφοράς και του είναι του. Τότε, *δχι* *μόνο* *μακροθυμούμε*, *υπομένουμε*, *καλύπτουμε* *καταστάσεις* που *ανάγονται* στο *παραλθόν* *δχι* *μόνο* *δέν* *λαμβάνουμε* *υπόψη* το κακό που ο άλλος *προξενεί* για να *ρυθμίσουμε* τη *στάση* μας τώρα, αλλά *έμπει-*

στευόμεστε και ἐλπίζουμε στὸ μέλλον τοῦ ἀγαπημένου προσώπου.

Συγκεντρωμένα εἶναι τὰ κατὰ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ τρόπο διατυπωμένα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ἀγάπης συνοψίζονται σὲ δύο ῥήματα, ποὺ τὸ καθένα ἐγκαινιάζει: ἓνα π ρ ὀ γ ρ α μ μ α ζ ω ῆ ς: ἡ ἀγάπη «χρηστεύεται», ἡ ἀγάπη «οὐκ ἀσχημονεῖ» πράττει, δηλαδή, κάθε τι ποὺ εἶναι ἀγαθὸ καὶ ἀποφεύγει κάθε τι τὸ ἀσχημο.

Γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἐνός τέτοιου «ἀγαπητικοῦ» προγράμματος ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἀδύναμος ἀπὸ μόνος του καὶ ἐπιδιώκει τὸν φωτισμὸ καὶ τὴν καθοδήγησὴ του ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀγάπη. Εἶναι ἐνδεικτικὸς ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ἀπειθύνεται σ' αὐτὴν καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ τὴν ὑμνήσῃ: στὸν τριακοστὸ Λόγο τῆς Κλίμακος (PG 88,1160 B) :

«*Ἀπάγγελσον ἡμῖν, ὦ καλὴ ἐν ἀρεταῖς, ποῦ ποιμαίνεις τὰ πρόβατά σου, ποῦ κατασκηνοῖς ἐν μεσημβρίᾳ; φώτισον ἡμᾶς, πότισον ἡμᾶς, ὁδήγησον ἡμᾶς, χειραγωγήσον ἡμᾶς, ἐπειδὴ λοιπὸν ἀναβαίνειν πρὸς σὲ βουλόμεθα. Σὺ γὰρ δεσπόζεις πάντων».*

3. Φιλόξενη ἀντίδοση ἰδιωματίων

Μία προσεκτικὴ ἀντιπαράθεση καὶ ἀντιπαραβολὴ τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν δύο αὐτῶν σ τ ἄ σ ε ω ν ὀ π ο δ ο χ ῆ ς καὶ ἀ γ ἄ π η ς μ ἄ ς ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση μᾶς κατὰ μέγα μέρος ἐπικαλύψεως τῶν μὲν ἀπὸ τῆς δέ. Ὑπάρχει κατὰ κάποιο τρόπο μιὰ ταύτιση δι-

κτῶν καὶ συγγένεια ἐνοιῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ καρποφόρα καὶ γιὰ τὰ δύο μέρη ἂν θελήσουμε νὰ προσδύμε σὲ ἀνταλλαγές.

Εἶναι, βέβαια, περιττὸ νὰ τονισθεῖ, ὅτι αὐτὴ ἡ «ἀντίδοση ἰδιωματίων» θὰ ἐπιτελεσθεῖ μὲ σεβασμὸ τῶν ὁρίων τῶν δύο περιοχῶν σκέψεως καθὼς καὶ τῶν πηγῶν ἐμπνεύσεων τῆς κάθε μᾶς. Ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀκόμα καὶ ἡ γλωσσικὴ γειτνιάσῃ τους, ὅταν δοῦμε ὅτι στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα ἀ γ ἄ π ἄ ω ἐπὶ προσώπων σημαίνει ὑποδέχομαι, περιποιῶμαι κάποιον⁶.

Στὴν «κοινὴ» αὐτὴ γλῶσσα μπορούμε ν' ἀγαπήμε ὑποδεχόμενοι καὶ νὰ ὑποδεχόμεστε μὲ ἀγάπη ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, τὸν ξένο καὶ ἀποξενωμένο ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο μας τὸν ἑαυτό, τὸν τόσο οἰκεῖο καὶ τόσο ξένο συγχρόνως, τελικὰ ὅμως τὸν πρὸ πλησίον ἀπὸ τοὺς πλησίον.

Μιὰ τέτοια στάση ὑποδοχῆς καὶ ἀγάπης, ποὺ θὰ ἀσκειται στὰ πλαίσια τοῦ ὀρθοδόξου ποιμαντικῶ ἔργου μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ σ τ ἄ σ η φ ι λ ο ξ ε ν ι ἄ ς στὸ μέτρο ποὺ ἡ φιλοξενία συνιστᾷ τὴν οὐσία τοῦ ἀνατολικοῦ χριστιανικοῦ τρόπου ζωῆς. Αὐτὴ ἡ στάση θὰ ἐμπλουτίζεται ἀμφίδρομα τόσο ἀπὸ τὰ πορίσματα τῶν θεολογικῶν καὶ ἀνθρωπολογικῶν ἐπιστημῶν — πάντοτε, βέβαια, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀρχῆς τῆς «προσλήψεως» — ὅσο καὶ ἀπὸ τῆς φυσικῆς δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἐμπνευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ πατερικὸς λόγος σημαδεύει ἐπιγραμματικὰ τὸ τέλος τοῦ παρόντος σημειώματος.

«*Ἄλλη ἐστὶν ἡ ἀγάπη τῆς ψυχῆς ἢ φυσικῆ, καὶ ἄλλη ἡ ἐκ τοῦ ἁγίου Πνεύματος αὐτῇ προσωινωμένη*»⁷.

1. Σ τ ἄ σ η, σύμφωνα μὲ τὸν ὅρισμό ποὺ δίνει ἡ Κοινωνικὴ Ψυχολογία, εἶναι μιὰ ἐλικτικὴ διαγωγὴ, ποὺ κινητοποιεῖ τὸν ὅλο ἄνθρωπο καὶ ἀποτελεῖ τὴν σύνθεση πλήθους λειτουργιῶν. Οἱ γνωστικῆς, συναισθηματικῆς καὶ βουλητικῆς λειτουργίες ὀργανώνονται σ' αὐτὴν σὲ μιὰ πολὺπλοκὴ δυναμικὴ δομὴ. Κάθε στάση προκαλεῖ μιὰν ἄλλη στάση ποὺ μπορεῖ μάλιστα νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ἀντί-σταση. Ἡ στάση ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν προσωπικότητα, ἡ ὁποία εἶναι δυνατὸ νὰ ὀρισθεῖ ὡς τὸ σύνολο τῶν στάσεων ἐνός ἀτόμου. Γιὰ τὸν ὅρισμό τῆς στάσεως καθὼς καὶ γιὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ παρόντος ἀρθρου, βλ. Α. Μ. Σταυροπούλου, Ποιμαντικὴ προετοιμασία τῶν μελλονόμενων, Ἀθήναι 1971, σ. 97-98, 101-108 καὶ Παραδόσεις Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας, ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους 1980-81, σ. 11-18.

2. Γιὰ τὴν μέθοδο θεραπείας τοῦ Κάρλ Ρότζερς βλ. στὸ βιβλίο τοῦ Τ. Κίρναν, Ψυχοθεραπεία, Ἀθήναι 1977, σ. 117-154 καὶ ἄρθρο τῆς Μαρίας Μαλιγιώση - Λοῦζου στὸ περ. «Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν» ἀρ. 38, 1980, σ. 64-72.

3. Πρὸβλ. σχετικὸ κείμενο γιὰ τὴν ὀφειλόμενη τιμὴ (σεβασμὸ) «εἰς πρόσωπον Γέροντος» τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρου (1716-1806), ποὺ θὰ δημοσιεύσουμε στὴ συνέχεια. Ἡ ὁμιλιότητα τῶν ἰδεῶν εἶναι ἐκπληκτικὴ. Ἀξίζει νὰ τὴν προσέξουμε.

4. Α. Μ. Σταυροπούλου, Παραδόσεις Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας 1980-81, σ. 11-12⁷ πρὸβλ. τὸ ἄρθρο τοῦ π. Φιλοθέου

Φάρου, Ποιμαντικὴ διαφώτισις, στὸ περ. «Θεολογία» τοῦ 1969, σ. 242-256, ἰδιαίτερα τὶς σ. 8 καὶ 11-12 στὴν ἀνατύπωση τοῦ ἄρθρου.

5. Γιὰ τὴν ἀ γ ἄ π η ὡς προϋπόθεση δημιουργικῆς καὶ ἐπικοινωνητικῆς ἐπικοινωνίας πρὸβλ. τὴν εἰσήγησιν τοῦ Καθηγητοῦ Ἱ. Κορναράκη, Προβλήματα ἐπικοινωνίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, σὲ Σεμινάριο Στελεχῶν ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν Ἱ. Μητρόπολη Νικαίας τὸ καλοκαίρι τοῦ 1981, στὸν τόμο: Θέματα Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 184-191. Βλ. ἐπίσης δύο κείμενα τοῦ Καθηγητοῦ Ἡλία Βουλγάρου: Ἡ ἀγάπη ὡς σύγχρονος ἐρμηνεία τοῦ μυστηρίου τῆς σωτηρίας, Ἀθήναι, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1974, 24 σ. καὶ Ποιός ἀγαπάει ἀληθινὰ σήμερα; (συνέντευξή του στὸ περιοδικὸ «Γυναίκα», ἀνάτυπο, Ἀθήναι 1978, 8 σ.). Ψυχολογικὴ π ρ ο σ ἔ γ γ ι σ η τῆς ἀγάπης ἐπιχειρεῖται στὸ «ἀνθολόγιο» τοῦ Εὐάγγελου Γραμμμένου, ποὺ περιλαμβάνει θέσεις τῶν Ἀντλερ, Μαρκοῦζε, Κρισναμιούρτι, Φρόμ γιὰ τὴν Ἀ γ ἄ π η, Ἀθήναι, Ἐκδ. Μπουκουμάνη, 1974, 230 σ.

6. Ἱ. Σταματάκου, Λεξικὸν ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας, Ἀθήναι 1949, σ. 15.

7. Σχόλιο Διαδόχου θ' στὸν Λόγο Α' τῆς Κλίμακος, PG 88,1164 A.